

בראשית ספרות המוסר

— מאת זהבה מנדלסון —

„מבחר ספרות המוסר“, מאת ישעיה תשבי בשיתוף עם יוסף דן, הוצ' מ. גיומן, ירושלים — תל-אביב, תשל"א, 357 עמ'.

ספרות המוסר היהודית בימי-הביניים היא ספרות הומאניסטית המשקפת את רחשי לב האדם על מאווייו והתחבטותיו הגלויים והכמוסים ביותר. ותכלית כפולה למכלול היצירה של ספרות זו. מצד אחד — הוראת הדרך בה ילך האדם בחייו הדיניים והחברתיים. ומצד שני — הקניית הנאה ספרותית לקורא, בעיקר באמצעות שימוש בצורות ספרותיות מסוגגנות. מבהינה זאת אפשר לומר, כי ספרות המוסר היא החטיבה המרכזית בתולדות הפרוזה הספרותית העברית בימי הביניים.

ההשפעה של הפילוסופיה היוונית חודרת אל היהדות במאה העשירית, באמצעות הפריחה הגדולה של המחשבה הפילוסופית באיסלאם. המחשבה הפילוסופית ייחדה לאתיקה, המהווה בסיס לתורת המוסר, מעמד של תחום-מחשבה מיוחד. ניתן לומר, כי האתיקה היא תחום-מחשבה המוציא מסקנות מרעיונות שנוצרו מחוץ לו. באו הפילוסופים היהודים בימי הביניים ויצרו תורת מוסר שהוציאה מסקנות מעשיות מעקרונות תיאולוגיים. בדרך זו נבדלת ספרות המוסר בימה"ב מספרות המוסר שקדמה לה. עם זאת, מבוססת ספרות זו מבהינה צורנית ומתכוונת על אוצר המוסר הגדול המצוי באגדה.

מנקודת ראות זו, של העלאת היסוסים היהודים בימי הביניים בקשורים ומושפעים מהתקופה, תוך ציון חידושיהם, מעלים המחברים של „מבחר ספרות המוסר“ פרקי ספרות מהמאות י"א—י"ב, בצירוף ציונים, ביאורים ומבואות.

החלק הראשון של הספר, „התחלו" תיה של ספרות המוסר בארצות המזרח ובצפון-אפריקה, נפתח ברב סעדיה גאון. ראשיתה של ספרות המוסר במזרח, בבבל ובצפון-אפריקה במאות העשיריות והאחת-עשרה, וחיבור-המוסר הראשון ביהדות הוא כנראה המאמר העשירי, „הנהגת האדם“, בספר „אמונות ודעות“ לרב סעדיה גאון. מאמר זה הוא בגדר נסיון ראשון של ניסוח תורת-מוסר שיטתית על יסוד קביעות תיאולוגיות עקרוניות, השאובות מאוצר המחשבה הפילוסופית. נקודת-המוצא היא הקביעה, שכל הגמצאים שבעולם מורכבים מחלקים רבים, רק באלהות קיימת אחדות שלימה ומוחלטת. על סמך הנחה זו פונה המחבר אל בעיית המוסר. הוא קובע, כי בנפש האדם טבועות תכונות חיוביות ושלישיות, אהבה לדברים ושנאה לדברים (מאמר י', פרק א') על האדם להפעיל את 13 תכונותיו באורח-חייו במידה נכונה. עליו לשמור על גבורותיה של כל נטיה, ולערוך אותן בשיווי-משקל מאוזן. רב סעדיה פותר את השאלה כיצד יגיע האדם לשיווי-משקל זה על יסוד השקפה פסיכולוגית אפלטונית. הנפש נתלקת לשלושה כוחות: כוח התאוה, כוח הכעס (בלשון ימי-הביניים מציין „כעס“: רצון, גבורה, אומץ-לב) וכוח ההכ"י

רה. שלוש-עשרה הנטיות שבאדם מקורן בשני הכוחות התחתונים ש-בנפש, התאוה והכעס, ועליהן להיות כפופים למרותו ולהדרכתו של כוח ההכרה, שהוא כעין שופט ומכריע. בהשקפת העולם של היהדות הקדומה נתפס המוסר כחוק הטרונומי, אלהי, אשר הוטל על האדם ללא התחשבות בטובתו העצמית. רב סעדיה יה מרוחק בנידון זה מההשקפה היהודית המסורתית וקרוב להשקפות יווניות. לדעתו, קנה-המידה הראשי לאושר הוא התועלתיות. בכל דיונו בפרשה זו הוא נוקט, בדומה להוגי דעות יוונים, בנימה אינדיווידואליסטית — האדם כפרט הוא נושא הדיון.

השפעתו של רב סעדיה גאון על ספרות המוסר הפילוסופית בספרד (בה דן החלק השני של הספר) הייתה רבה. מקור השפעה זו אינו במאמר העשירי העוסק בענייני מוסר בלבד, אלא בפרקי הפילוסופים של ספר ה„אמונות ודעות“ (ספרות המוסר בספרד עד ראשית המאה ה-12 רובה ככולה ספרות פילוסופית). בשני רעיונות השפיע: האחד — חלוקת המצוות ל„שכליות“ ו„שמעיות“, משמע, מצוות בעלות משמעות שכלית גלויה וברורה, ומצוות שמשמעותן סתומה וקיומן מחויב בתוקף התורה והמסורת. לרעיון זה מקום חשוב במערכת השקפותיהם של ר' בחיי אבן-פקודה ושל הרמב"ם ותלמידיו.

הרעיון השני הוא — תורת התשובה. סוגייה זו, החופסת מקום גדול והולך בספרות המוסר ובכתבי כל הוגי הדעות הפילוסופיים. יסודה בי דעותיו של רב סעדיה גאון.

ספר „תיקון מידות הנפש“ של המשורר רבי שלמה אבן גבירול הוא ספר המוסר הראשון שנתחבר בספרד. חידושו של גבירול הוא — קישור מדויק של המידות בחושים. אילו ספר „חובת הלבבות“ לר' בחיי אבן-פקודה הוא ספר המוסר העיקרי, בעל ההשפעה הגדולה ביותר בספרות המוסר הפילוסופית. שיטתו של ר' בחיי מעמידה ברום החיים הדתיים את המחאירע במסתורי נפש האדם. ספרו מכוון לברר את עשר „חובות הלבבות“ הראשיות, שהן אגולות ודחפים נפשיים פנימיים. הדרך של המעשה הגשמי במדד אצלו לפי הכוונה הרוחנית המתלווה אליו. ויצירת הרמב"ם בתחום המוסרי שייכת לכיוונה של מגמה זו.

בכוונת ישעיה תשבי ויוסף דן להוציא שני כרכים נוספים: הכרך השני יתייחס לספרות המוסר בספרד במאות י"ג—ט"ו, והשלישי יעלה את ספרות המוסר באשכנז, בצרפת הדתית ומית והצפון, באיטליה ובארצות זאיסלאם.

בניגוד למרבית האנתולוגיות שנערכו עד כה בתחומי ספרות-המחשבה והמוסר, המיבחר שלפנינו אינו מצטמצם לספרים של מחברים מפורסמים, הוא אף כולל קטעים מספרות הקראים שבדרך כלל נהגו להרחיקה מגבולותיה של ספרות ישראל. פרקי הספרות המועלים בליוו הביאורים והמבואות המעניינים פורשים לפנינו יריעה רחבה של התקופה וצביונה ותורמים לקירוב הרבים לקראת הבנה והערכה של יצירת ספרות המוסר העברית בימי-הביניים.